

novärldarna tycks ha fungerat på olika sätt i olika geografiska och tidsliga kontexter. Och ja – de behöver kartläggas.

Marie Lindstedt Cronberg

Johanna Ilmakunnas, *Kartanot, kapiot, rykmentit: erään aatelissuvun elämäntapa 1700-luvun Ruotsissa* (Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 2011). 524 s.

Det är otroligt vilka spännande människoöden döda siffror kan förmedla när en skicklig och beläst forskare gör sig förtrogen med dem. Räkenskapsböcker, kvitton och diverse ekonomiska handlingar har blivit levande i Johanna Ilmakunnas rikhaltiga undersökning om ägandet, konsumtionen och den kosmopolitiska livsstilen i bröderna Carl och Axel von Fersens familjekrets i 1700-talets Sverige. Ilmakunnas bok är en fint bearbetad utgåva av hennes avhandling från 2009, *Kuluttaminen ja ylbäisaatelin elämäntapa 1700-luvun Ruotsissa* (Herrgårdar, brudutstyrsel och regementen: en adessläkts livsstil i 1700-talets Sverige). Boken utkommer hösten 2012 på svenska hos Svenska litteratursällskapet i Finland i samarbete med Bokförlaget Atlantis.

Johanna Ilmakunnas undersökning handlar om högadelns levnadssätt under en tidsperiod då den kände sin maktposition hotad och såg sin livsstils legitimitet ifrågasatt. Ilmakunnas undersöker högadelns liv genom den personliga konsumtionen, penninganvändningen i stort och adelns ekonomiska resurser. Hon är ute efter den adliga rationaliteten som trots vissa likheter på ett väsentligt sätt skilde sig från den borgerliga rationaliteten. Inom den borgerliga kulturen lade man stor vikt på ekonomiska investeringar, vinster och framgång samt på sparsamheten som dygd. Från adelns synpunkt var detta galet och orealistiskt, eftersom till exempel sparsamhet inte tjänade de

målsättningar som adeln för sin del strävade efter. Adelskap var förbundet med och till och med förutsatte en viss typ av ståndsmässig konsumtion. Adelns målsättningar handlade om politiskt inflytande, ära och berömmelse, anseende och status.

Ilmakunnas sätt att gripa sig an problematiken kan karakteriseras som mikrohistoriskt så till vida att hon bygger sin argumentation på en noggrann läsning av en släkts, den grevliga ätten von Fersens, bevarade arkivmaterial. Hon granskar omsorgsfullt konsumtion och levnadsförhållanden inom ätten och studerar dess medlemmar och genom giftermål befryndade adliga personer under cirka sju decennier, från 1730-talet till 1790-talet.

Den noggranna läsningen är dock inte lika med närsynt läsning. Genom att studera enskildheter lyckas Ilmakunnas – enligt bästa mikrohistoriska forskningstradition – faktiskt säga någonting nytt och viktigt om det stora: om förhållandet mellan föräldrar och barn, bröder och systrar, make och maka; om resurser och brist på resurser; om stabilitet och spänning i sociala hierarkier; om likheter och skillnader mellan adeln och borgerskapet. Samtidigt illustrerar det hela även konsumtionsrevolutionen och nya konsumtionsvarors tjusning på 1700-talet – och då kan läsaren inte låta bli att föra resonemanget vidare till oss som konsument i det moderna konsumtionssamhället.

Med sin diskussion om det typiska och det exceptionella hos sina huvudpersoner anknuter Ilmakunnas sin undersökning även till en annan aspekt av den mikrohistoriska forskningstraditionen. Trots att Carl och Axel von Fersen var unika individer var de samtidigt på olika sätt typiska representanter för sitt stånd och sin tid. De personifierar två typer av det högadliga idealet: den ene var den galante hovmannen, den andre den ansvarsmedvetne aristokraten. Som karaktärer i det hotade huset utgjorde de exempel på två olika strategier. Den ena förde vidare traditioner från föregående sekel, den

andre pekade med sina val på det kommande århundradet. Man kan faktiskt läsa, om man så vill, Ilmakunnas undersökning som ett bidrag till den riktigt stora diskussionen om det som brukar kallas för övergången från feodalismen till kapitalismen.

Undersökningens källunderlag är övertygande: arkivkällor från drygt tio svenska arkiv, en vacker lista av tryckta källor samt tjugosju sidor av använd litteratur. Arkivkällorna innefattar allt från brev och dagböcker till inventarieförteckningar och byggnadsritningar. Eftersom det är fråga om medlemmar av högadeln, har Ilmakunnas haft ett överflöd av dokument att gå igenom. Men trots det enorma arkivbeståndet har hon fått kämpa med luckor och bristfälligheter i det bevarade materialet, både slumpmässiga och systematiska. Hon har lyckats övervinna dem genom att insiktsfullt kombinera skilda typer av källor och pressa all information ur dem. Viktigt för forskningen är Ilmakunnas iakttagelse att en ansevärd mängd av information om konsumtion och konsumtionsvaror ligger gömd i diplomatkorrespondensen. Med tanke på 1800-talets förkärlek för "seriös politisk historia" undrar man hur många hundra rader om beställningar av silkesband, spets, smycken, parfym och andra lyxiga fåfängligheter som har blivit strukna som oväsentligheter i publicerade diplomatbrev.

Ilmakunnas har delat framställningen i nio huvudkapitel som täcker olika sidor av det högadliga livet i 1700-talets Sverige. Eftersom många av bokens huvudpersoner tillbringade kortare eller längre perioder utomlands eller deltog som officerare i krig som förde dem till fjärran trakter, flyttar berättelsen vid behov till bland annat Paris, Pommern och den finska delen av riket. I framställningen placeras huvudpersonerna och den svenska adeln genomgående i tidens politiska och ekonomiska kontext både hemma och i övriga Europa. Huvudgestalter i boken är greve Hans von Fersen och hans gemål Eleonora Wachtmeister, deras söner Carl von Fersen och Axel von Fersen den

äldre och dotter Anna Sofia, hennes make Jacob Albrecht von Lantinghausen, sönerns make Charlotta Sparre och Hedvig De la Gardie samt gamla grevens sonson (Hans) Axel von Fersen den yngre.

Ilmakunnas diskuterar mångsidigt adelns materiella och immateriella arv. Det viktigaste materiella arvet var jordegendom och fastigheter, men manufakturerna, bruk och andra investeringar var betydande delar av förmögenheten. Adelns viktigaste immateriella arv bestod av socialt kapital som konsoliderats med hjälp av uppfostran och utbildning och senare med äktenskap. Släkten von Fersens jordegendom hade visserligen drabbats av reduktionen, men greve Hans von Fersen lyckades få tillbaka familjens jordegendom i Estland. Sedan sålde han den och köpte i stället jordegendom i Sverige och flyttade dit för gott. Hans högadliga gemål Eleonora Wachtmeister hade också hon ärvt betydande jordegendomar. Paret lämnade som arv till nästa generation bland annat lönsamma järn- och tegelbruk, flera ståtliga herrgårdar samt flera fastigheter i Stockholm, några på fashionabla Blasieholmen.

Den äldre sonen, Carl von Fersen, ehuru den förstfödde, var inte det minsta intresserad av att bygga ut den ärvda familjeförmögenheten, utan lämnade förvaltningen av sin egendom till det fersenska kontoret. Carl von Fersen satsade på hovlivet och den kungliga gunsten. Som hovjaktmästare under tre decennier och som direktör för kungliga operan koncentrerade han sig på att storslaget underhålla hovfolket – på bekostnad av sin egen förmögenhet. Den yngre sonen, Axel von Fersen, litade däremot inte på den nyckfulla kungliga välviljan. Som ledande hattpolitiker vid riksdagen tog han snarare avstånd från Gustav III. Axel von Fersen satsade på det enda tillförlitliga: förmögenhet. Han byggde medvetet ut den ärvda familjeförmögenheten och visade sig också ha ett utmärkt sinne för affärer. Han investerade framgångsrikt om också något konservativt, så som passande var för en man i hans position,

och skydde då inte risker. Han höll inte bara ögonen på sina egna tillgångar och sin egen förmögenhet, utan följde också med sina anförvarters ekonomi. Han blev mycket rik och mycket respekterad, men i jämförelse med sin generösa bror ansågs han av många som snål.

Högadliga barns uppfostran och utbildning var en investering i deras och släktens framtid. Fast uppfostran och utbildning kan beskrivas som en del av ett immateriellt arv, slukade de enorma summor i adelsfamiljernas ekonomi. Det var inte privat hemundervisning som sådan som medförde de riktigt stora utgifterna, eftersom lönenivån i genomsnitt var låg på 1700-talet, vilket i viss mån också drabbade informatorer och franska guvernanter. Det var andra utgifter, anknutna till den ståndsmässiga livsstilen och konsumtionen, som resulterade i höga kostnader. Eftersom döttrarnas uppfostran och utbildning har dominerat forskningsintresset under senaste decennierna, är det spännande att läsa Ilmakunnas utförliga beskrivning av sönernas uppfostran och framtidsplaner. Ännu intressantare blir beskrivningen därför att perspektivet är fräscht. Fostran och utbildning är i boken inte bara en obligatorisk bit av livscykel, utan en del av Ilmakunnas resonemang angående den adliga rationaliteten.

Greve Hans von Fersen anställde 1730 adjunkten, docent Niclas (von) Oelreich från Lunds universitet som informator för sina barn, främst för söner. Då Oelreich blev utnämnd till professor vid Lunds universitet, följde bröderna von Fersen med honom dit. Fadern var ytterst sträng angående sönernas utgifter, till den punkt att en vän kände som sin plikt att påpeka för honom att för att kunna bli en *bonnête homme*, borde en ung adelsman tillåtas att föra ett ståndsmässigt liv. Det var meningen att sönernas uppfostran skulle fulländas med en grand tour, men faderns död omintetgjorde dessa planer. Carl och Axel von Fersens utbildning förberedde dem för en karriär inom civilförvaltningen, men ingendera

av dem blev ämbetsmän. Även faderns strävan att lära sina söner att förfara ekonomiskt med sina resurser gick i Carl von Fersens fall helt förlorad.

Eftersom Axel von Fersen den äldre hade gått miste om sin grand tour, såg han till att sönerna Hans Axels och Fabian Reinholds utbildning fullbordades med en storslagen resa med betjänter och fyrspann. Hans Axels grand tour inleddes våren 1770 då han var fjorton år gammal. Som guide och instruktör hade han med sig faderns vän Jean von Bolemany, en ungersk baron. Vägen med långa uppehåll gick via Braunschweig, Strasbourg och Turin. Hösten 1773 anlände Hans Axel von Fersen och Bolemany till Paris där societetsliv och nöjesliv var viktigare än studier. Sveriges ambassadör i Paris, greve Creutz, gjorde dem bekanta med franska hovet och adeln. I januari 1774 deltog Hans Axel von Fersen ofta i kronprinsessan Marie Antoinettes baler och träffade då denna dam vars roll i hans liv skulle bli stor. Från Paris fortsatte resan till London, men efter en hel säsong i Paris hade London ingen chans hos den unge greven, trots att svenska ambassadören också här presenterade honom vid hovet. Hösten 1774 återvände den unge greven via Bryssel hem till Sverige.

Det hela kostade fadern Axel von Fersen den äldre en summa som motsvarade priset på ett par större lantegendomar i Sverige, eller kostnader för byggandet av ett par slott, eller att anställa en kamrer för flera tiotal år. Fadern fortsatte att betala sonens grand tour-räkningar flera år efteråt. I förbigående får läsaren veta hur sådana stora internationella penningtransaktioner sköttes i praktiken. Men det blev inte som fadern hade önskat i den här generationen heller. Hans Axel von Fersen följde sin farbrors och inte sin fars exempel: han blev drottningens gunstling vid franska hovet och anammade den galanta *ancien régime*-livsstilen. Hans Axel von Fersen ville köpa ett regemente i Frankrike för att avancera i sin officerskarriär. Detta var brukligt bland högadliga och hans far hade i

sin tid gjort detsamma. Det regemente han vil-
le ha var Royal Suédois, det allra dyraste. Med
faderns motvilliga ekonomiska stöd lyckades
han med detta 1783, men i och med franska
revolutionens utbrott blev faderns stora upp-
offring för sonens framtid gagnlös. Hans Axel
von Fersens öde var detsamma som *ancien ré-
gime*-epokens; år 1810 blev han mördad av en
hätsk folkmassa på gatan i Stockholm, inte
olikt det öde hans nära bekanta vid det franska
hovet underkastades under revolutionen.

Ilmakunnas behandlar utförligt adelskvinnornas och adelsmännens konsumtion och penningbruk. Informationen om adelsmännens konsumtion är speciellt intressant eftersom det är kvinnorna som brukar vara särskilt framträdande i framställningar av konsumtionens historia. Både män och kvinnor kunde ha likadana lyxföremål, så som värdefulla snusdosor, och både män och kvinnor kunde slösa enorma summor vid spelbordet.

Att adelsmän använde pengar till bland annat dyra vapen, hundar, hästar, krogliv och kvinnor är det föga förvånande. Underhållande är det dock att läsa om adelsmän som var lika intresserade av mode, siden och sammet som kvinnor. De två hovmännen Carl von Fersen och hans brorson Hans Axel von Fersen behövde lyxig klädsel vid hovet, men uppskattade också själva ståndmässig och moderiktig klädsel. I det fersenska kontoret tog sig detta uttryck i räkningar från olika hantverkare. *Politesse*, hög börd och anständig apparition var, som Ilmakunnas sammanfattar (s. 120), nycklar som öppnade dörrarna till hovet och maktens scener. De öppnade dem även för högadliga kvinnor som vid kungliga hovet kunde ha en karriär med både lön, bostad och tjänare – samt politiskt inflytande. Carl von Fersens gemål Charlotta Sparre var hovdam och levde mesta delen av sitt vuxna liv vid hovet.

Det mest intressanta draget hos Axel von Fersen den äldre som konsument är att han medvetet lämnade så få spår efter sig. I hans personliga kontotransaktioner vid det fersen-

ska kontoret står det bara att herr greven har lyft si och så många tusen koppardaler. Kan-
ske kan det betraktas som ett verkligt prov på
konsten att läsa källor att Johanna Ilmakunnas
ändå delvis har lyckats dechiffrera siffrorna.
Hon har bland annat kommit hans oäkta barn
på spåren. Ett av dem, en pojke, blev anställd i
von Fersens hushåll som köksbiträde och avan-
cerade med tiden till kock. Axel von Fersen be-
kostade den unge mannens resa till Frankrike
för att han där skulle lära sig fransk matlag-
ning. Några av Axel von Fersens förmodade
oäkta barn måste ha varit av relativt god börd
på mödernet eftersom han betalade för deras
utbildning.

Om sönerna blev ståndsmidvetna konsu-
menter, uppfostrades döttrarna till modemed-
vetna konsumenter. Både Charlotta Sparre och
Hedvig De la Gardie vistades en längre tid i
Paris och hade där anammat kosmopolitiska
konsumtionsvanor. Charlotta Sparres och Carl
von Fersens fem döttrar blev dyra för sina för-
äldrar – när också den sista av döttrarna hade
blivit gift, förbättrades faderns ekonomiska si-
tuation avsevärt. Då en dotters bröllop var un-
der förberedelse, förde det fersenska kontoret
speciell räkenskap om hennes utgifter.

I stället för hemgiften är det brudut-
styrelsen som har huvudrollen i det här sam-
manhanget. Brudutstyrelsen för unga damer
ur högadeln bestod inte bara av fina och dyra
linnen och dylikt. Det som man verkligen
satsade på och som kostade enorma summor
var olika silverföremål och i synnerhet toa-
lettsilver, föremål som var avsedda att stå på
fruns toalettbord för att beundras av besökare.
Toalettsilvret följde med kvinnan under hela
hennes liv. Toalettsilvrets värde var jämförbart
med de hemgifter som man läser om i övriga
Europa i motsvarande sammanhang, men den
äkta mannen kunde tydligen inte förfara med
toalettsilvret som han kunde med en hemgift.
Toalettsilvret hade statusvärde och bruksvärde,
men tycks inte ha haft bytesvärde. Med hänsyn
till den centrala roll som hemgiften ofta spelar i

den internationella diskussionen om äktenskapsförutsättningar, är det slående att hemgift diskuteras endast en gång i Ilmakunnas bok (s. 227). Avspeglar källornas otydligheter på den här punkten faktiskt verkligheten? Hade hemgiften och brudutstyrelsen här smält ihop med varandra, åtminstone i icke-agrara äktenskap?

Det andra stora temat i boken är de yttre villkoren som gjorde högadelns livsstil möjlig. Här ingår för det första materiella resurser: herrgårdar, slott och palats både som bostäder och som inkomstkällor samt adelns övriga egendom och ekonomiska resurser; och för det andra de mänskliga resurser som stod till adelns förfogande, det vill säga tjänstefolk, anställda och underhavande.

Bröderna Carl och Axel von Fersen agerade olika även angående byggnader och fastigheter i deras ägo. Carl von Fersen arrenderade ut nästan alla fastigheter och jordegendomar, och han bodde själv vid hovet. Axel von Fersen investerade i sina egendomar genom att renovera, modernisera, upprusta och inreda sina palats och herrgårdar. Det har blivit en självklarhet i konsumtionshistorien att tillskriva kvinnor rollen av inredare. Men Johanna Ilmakunnas visar att det var Axel von Fersen som bestämde om inredningen då palatset på Blasieholmen renoverades. Då han långt senare lät bygga ett helt nytt och modernt palats på familjens lantegendom Ljung, var det han som gav precisa order om dess inredning och kontrollerade att de blev följda. Nya eller moderniserade palats med matsalar och salonger erbjöd ett nytt halvoffentligt, intimt forum där man kunde samtala i förtroende med sina politiska meningsfränder. Dyra investeringar i palats och slott kan bland annat tolkas som en strategi för att förstärka högadelns politiska och ekonomiska position.

De nödvändiga mänskliga resurser som adeln förfogade över, det vill säga tjänstefolk, anställda och underlydande, syns dåligt i källorna. Inte ens i de professionellt förda fersenska räkenskaperna finns det ordentliga

uppgifter om tjänstefolket eller de anställda. Trots detta förmår Ilmakunnas ge en livlig beskrivning av tjänstefolkets och de anställdas uppgifter, hierarki och betydelse för den högadliga livsföringen. En del av tjänstefolket stannade kvar i familjens tjänst under flera decennier och blev förtrodda mycket ansvarsfulla uppdrag.

Till sist tar Ilmakunnas upp den essentiella frågan hur allt det föregående finansierades. Här riktar hon blicken på avkomst och avkastning av egendom och investeringar, övriga inkomster samt utgifter och skuldsättning. I det här sammanhanget diskuterar hon betydelsen av plikt, tillit och kreditvärdighet. En adelsdam utan egen förmögenhet var beroende av sin far eller make, men också unga adelsmän var ekonomiskt beroende av sina föräldrar om de inte hade en civil eller militär tjänst med god lön. Först efter arvsskiftet blev adelsmanen ekonomiskt oberoende. Axel och Carl von Fersens mor Eleonora Wachtmeister betalade länge sina vuxna söners räkningar, och Axel von Fersen gjorde likadant med sina vuxna söner. I 1700-talets samhälle kunde man inte leva utan att skuldsätta sig. I ett sådant samhälle var kreditvärdighet en oundgänglig ekonomisk resurs. Så länge som en adelsman hade kvar sin kreditvärdighet, blev skuldsättningen sällan riktigt ödesdiger. Förlorade han sin kreditvärdighet började nya och gamla räkningar strömma in, och då blev det kritiskt. Det hände att Carl von Fersen och Hans Axel von Fersen var nära katastrof, men varje gång räddade Axel von Fersen deras och därmed familjens ära.

Johanna Ilmakunnas bok ges mervärde av de goda bilagorna. Det fersenska släkträdet, tabeller över Carl och Axel von Fersens inkomster och utgifter samt en utförlig diskussion om undersökningens teoretiska, metodologiska och källmässiga problematik. Bokens fina illustrationer bör också nämnas.

Johanna Ilmakunnas vill med sin bok modifiera bilden av adeln som den sysslolösa klassen (*leisured class*). Högadeln slapp allt

kroppsarbete, men sysslös var den inte. På 1700-talet förväntades både adelsdamer och adelsmän föra ett nyttigt liv och inte sitta sysslösa. Vad man förstod med nyttigt var förstås bundet till stånd och kön. Ilmakunnas konstaterar att begreppet "skrytkonsumtion" (*conspicuous consumption*), som lanserades av Torstein Veblen 1899, inte är adekvat för adelns konsumtion på 1700-talet. Högadeln stod själv högst i konsumtionshierarkin och hade inget behov att efterlikna någon. Konsumtionen hade i det hierarkiska ståndsamhället ett enormt symboliskt värde i alla stånd och livsområden. Ur adelns egen synpunkt var dess livsstil och konsumtion rationella så länge som de tjänade adelns målsättningar.

Marjatta Rabikainen

Trude Kolderup, *Le goût de l'inachèvement: esthétique et narration dans l'œuvre de Marivaux* (Oslo: Solum forlag / Paris: L'Harmattan, 2010). 275 s.

Det hör inte precis till vanligheten med nordiska publikationer av eller om Marivaux. Det nationella svenska bokregistret Libris upptar bara ett fåtal titlar på pjäser eller romaner i översättning, men inte någon studie av format utgiven på något nordiskt förlag. Det är därför särskilt glädjande att se, att Trude Kolderups utmärkta avhandling från 2005 nu ges ut i bokform i en samproduktion mellan Solum forlag och franska L'Harmattan.

Internationellt sett är det kanske Marivaux dramatik som tilldragit sig det största intresset på senare år. Den enda nordiska monografin som nämns i litteraturlistan i den aktuella boken är John-Kristian Sanakers *Le discours apprivoisé: essai sur le dialogue de Marivaux* (1987), även den på Solum forlag, och den har hittills stått ganska unik. Nu kommer alltså ännu en norsk studie ägnad Marivaux och den här gången är

det hans romaner som står i fokus, närmare bestämt hans sista stora romaner, *La vie de Marianne* och *Le paysan parvenu*. Båda är skrivna och publicerade periodiskt, och båda har förblivit ofullbordade. Kolderup ser just i denna teknik ett karakteristiskt drag som går igen i mycket av det som Marivaux har skrivit och som också förklarar mycket av hans estetik.

Studien är indelad i två delar. Första delen analyserar Marivaux estetik utifrån det ofullbordade som princip. Den visar tydligt på Marivaux som en av de första moderna författarna, som i sina texter – dramatik och romaner – bröt mot det klassiska skönhetsidealet, där allt skulle vara väldefinierat, välordnat och välavslutat i enlighet med Aristoteles föreskrifter. Under det tidiga 1700-talet hyllades i stället det odefinierbara, det oordnade och det oavslutade – "un je-ne-sais-quoi" – som realistiskt och därför överlägset det traditionellt sköna. Barocken fick vika för rokokon. Det fulländade är vetskapen om att allting är ofullständigt, så skulle man kunna formulera Marivaux filosofi. För övrigt kan man säga att Marivaux med sina skrifter bidrog till att förändra synen på filosoferna under 1700-talet, till vars skara han uppenbarligen även räknade sig själv.

Andra delen är en narratologisk undersökning av de två romanerna utifrån Gérard Genettes begrepp "historia", "berättelse" och "berättande". Båda romanerna uppvisar en labyrintisk struktur, där flera olika berättelser bildar olika nivåer, så kallad *mise-en-abyme*, men där själva berättandet utgör en förenande princip. Båda romanerna har berättaren själv som subjekt och berättelserna är därmed – per definition – ofullbordade, eftersom de utgör berättarnas levnadshistoria, vilken bara kan avslutas med berättarens död och därför omöjliggör ett slut på berättelsen.

Det är ofrånkomligt i en studie över Marivaux, även om ämnet här är begränsat till hans romaner, att också gå in på hans dramatik och hans mycket speciella sätt att skriva dialog, i synnerhet som båda romanerna framställs